

DEVIANT XULQ-ATVORLI O‘SMIRLARDA KASB TANLASH
MOTIVATSIYASINI SHAKLLANTIRISH ILMIIY TADQIQOT
OBYEKTI SIFATIDA

Raxmatillayev Abror Abduraxmon o‘g‘li

O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi kursanti

Annotatsiya: Ushbu maqolada deviant xulq-atvorli o‘smirlarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, ularda sog‘lom dunyoqarash va maqsadli faoliyatni shakllantirish muammolari tadqiq etilgan. Voyaga yetmaganlar o‘rtasida huquqbuzarliklarning oldini olish va ularni ijtimoiy rehabilitatsiya qilishda kasbga yo‘naltirish hamda kasb tanlash motivatsiyasini uyg‘otishning pedagogik-psixologik mexanizmlari yoritilgan. Tadqiqot davomida deviant o‘smirlarning shaxsiy xususiyatlariga ta‘sir etuvchi omillar tahlil qilinib, ularni kasb-hunarga maqsadli yo‘naltirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar va korreksion dasturlar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: deviant xulq-atvor, o‘smirlik davri, kasb tanlash motivatsiyasi, pedagogik profilaktika, korreksiya, huquqbuzarlik, ijtimoiy adaptatsiya, IIV profilaktika inspektori.

Аннотация: В данной статье исследуются социально-психологические особенности подростков с девиантным поведением, а также проблемы формирования у них здорового мировоззрения и целенаправленной деятельности. Освещаются педагогико-психологические механизмы профориентации и стимулирования мотивации к выбору профессии в профилактике правонарушений среди несовершеннолетних и их социальной реабилитации. В ходе исследования анализируются факторы, влияющие на личностные характеристики девиантных подростков, а также разработаны практические рекомендации и коррекционные программы по их целенаправленной профессиональной ориентации.

Ключевые слова: девиантное поведение, подростковый период, мотивация выбора профессии, педагогическая профилактика, коррекция, правонарушение, социальная адаптация, инспектор по профилактике МВД.

Abstract: This article examines the socio-psychological characteristics of adolescents with deviant behavior, as well as the challenges of developing a healthy worldview and purposeful activity among them. It highlights the pedagogical and psychological mechanisms of vocational guidance and stimulating career choice motivation in preventing juvenile delinquency and promoting social rehabilitation. Through the course of the study, factors influencing the personality traits of deviant adolescents are analyzed, and practical recommendations along with correctional programs for their targeted vocational guidance are developed.

Keywords: deviant behavior, adolescence, career choice motivation, pedagogical prevention, correction, delinquency, social adaptation, internal affairs prevention officer.

KIRISH

Bugungi kunda jahonda kechayotgan jadal globallashuv va axborotlashuv jarayonlari yosh avlod dunyoqarashiga, ularning xulq-atvori va ijtimoiy moslashuviga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. O'smirlilik davri inson hayotining eng inqirozli va shu bilan birga shaxs sifatida shakllanishning poydevor pallasi hisoblanadi. Aynan shu davrda o'smirlarda o'zini namoyon qilish, mustaqillikka intilish kuchayadi. Biroq, noto'g'ri ijtimoiy muhit, oilaviy nizolar va pedagogik qarovsizlik oqibatida ba'zi o'smirlarda xulq-atvor og'ishi — deviantlik yuzaga keladi [1].

O'zbekiston Respublikasida yoshlar siyosati va voyaga yetmaganlar o'rtasida huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi [2]. Ichki ishlar organlari, xususan, huquqbuzarliklar profilaktikasi bo'linmalari oldida turgan eng muhim vazifalardan biri — profilaktik hisobda turgan, tarbiyasi og'ir va deviant xulqli o'smirlarni jamiyatga qaytarish, ularni foydali mehnatga va kasb-hunarga o'rgatishdan iboratdir. Kasb tanlash motivatsiyasini shakllantirish o'smirlarni jinoiy muhitdan uzoqlashtirish va uning kelajakka bo'lgan ishonchini mustahkamlashning eng samarali pedagogik-psixologik vositasidir.

ASOSIY QISM

Deviant xulq-atvor (lotinchadan *deviatio* — og'ish) — jamiyatda qabul qilingan huquqiy, axloqiy, madaniy va ijtimoiy normalarga mos kelmaydigan xatti-harakatlardir [3]. O'smirlarda deviantlik quyidagi klassik shakllarda namoyon bo'lishi mumkin:

- **Agressivlik va destruktiv xulq-atvor:** Tengdoshlari va kattalarga nisbatan qo'pollik, jismoniy kuch ishlatish, mulkka zarar yetkazish.

- **Addiktiv xulq-atvor:** Alkogol, tamaki, psixotrop moddalarga hamda kompyuter o'yinlariga tobelik.

- **Delinkvent xulq-atvor:** Jinoyat kodeksida ko'zda tutilgan, lekin jinoiy javobgarlik yoshiga yetmagani sababli ma'muriy yoki profilaktik chora ko'riladigan huquqbuzarliklar (og'rilik, bezorilik).

O'smirlilik davrida (11–15 yosh) organizmda jiddiy fiziologik va gormonal o'zgarishlar yuz beradi. Bu davrda asab tizimi qo'zg'aluvchan bo'lib, hissiyotlar beqarorlashadi. Psixologiyada ushbu davr "psixologik inqiroz" davri deb ataladi [4]. Deviant xulq-atvorli o'smirlarda asosan quyidagi o'ziga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi:

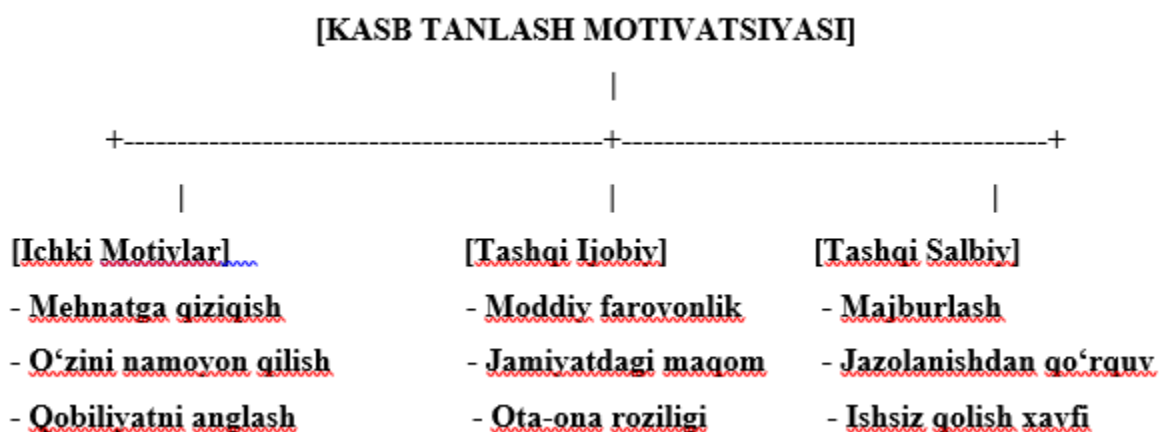
1. Egotsentrizm va o'zini haddan tashqari yuqori baholash (yoki aksincha, o'ziga ishonchsizlikning yashirin kompleksi).

2. Kattalarga nisbatan negativizm: Ota-ona va o‘qituvchilarning maslahatlarini rad etish, taqiqlarga qarshi isyon ko‘tarish.

3. Guruhga intilish (referent guruh): Ko‘cha muhitidagi norasmiy guruhlariga qo‘shilish va ularning yetakchilariga ko‘r-ko‘rona ergashish.

Kasb tanlash — bu shaxs hayotidagi eng muhim strategik qarorlardan biridir. Sog‘lom o‘smirlarda kasb tanlash asosan qiziqishlar, qobiliyatlar va jamiyatdagi kasb nufuziga tayanib amalga oshirilsa, deviant o‘smirlarda bu jarayon tizimli xarakterga ega emas.

Motivatsiya — insonni harakatga keltiruvchi, uning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan ichki va tashqi omillar majmuidir. Kasb tanlash motivatsiyasini shartli ravishda uchta asosiy blokga ajratish mumkin:

- **Ichki motivlar:** O‘smirning mehnat jarayoniga bo‘lgan qiziqishi, kasbning mazmuni, o‘z qobiliyatlarini realizatsiya qilish istagi.

- **Tashqi ijobiy motivlar:** Moddiy rag‘bat, jamiyatda yuqori mavqega ega bo‘lish, ota-onaning e‘tirofi.

- **Tashqi salbiy motivlar:** Jazolanishdan qo‘rqish, majburlash, moddiy yetishmovchilikdan qochish istagi.

Deviant xulq-atvorli o‘smirlarda, afsuski, tashqi salbiy motivlar ustunlik qiladi yoki kelajakka nisbatan umumiy "motivatsion vakuum" (loqaydlik) kuzatiladi.

Deviant o‘smirlar bilan ishlashda an’anaviy pedagogik usullar (ma’ruza o‘qish, tanbeh berish, majburlash) kutilgan samarani bermaydi. Ularda kasbiy motivatsiyani shakllantirish tizimli diagnostika va amaliy faoliyatni talab etadi.

Ko‘p hollarda deviant o‘smirlar o‘zlarining nimalarga qodir ekanliklarini bilishmaydi. Ularda energiya ko‘p, biroq u buzg‘unchilikka (agressiyaga) yo‘naltirilgan. Pedagog-psixolog va profilaktika inspektorining birinchi vazifasi — ushbu energiyani ijodiy, foydali o‘zanga burishdir. Buning uchun E.A. Klimovning "Differensial-diagnostik so‘rovnomasi" (kasblarni "Inson-Inson", "Inson-Texnika",

"Inson-Tabiat", "Inson-Belgilar tizimi", "Inson-Badiiy obraz" turlariga ajratish) va Yolayshining kasbiy niyatlarni aniqlash testlaridan foydalaniladi [5].

Deviant o'smirlar mavhum gaplardan ko'ra amaliy harakatlarni afzal ko'radilar. Ularda kasbga bo'lgan qiziqishni robototexnika, avto-servis, duradgorlik, IT texnologiyalari va sport to'garaklariga jalb etish orqali shakllantirish mumkin. Bu o'smirda "men qila olyapman" degan ichki ishonchni va muvaffaqiyat hissini (*feeling of success*) uyg'otadi.

Ichki ishlar organlari profilaktika inspektorlari va ta'lim muassasasi psixologlari hamkorligida qo'llanilishi lozim bo'lgan innovatsion usullar quyidagi jadvalda tizimlashtirilgan:

1-jadval: Kasbiy motivatsiyani shakllantirishning innovatsion metodlari

№	Metod nomi	Pedagogik-psixologik mohiyati	Kutilayotgan natija
1	Kasbiy keys-stadi (Case study)	Hayotiy muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, muayyan kasb egalari bu muammoni qanday hal qilishini ko'rib chiqish.	Tahliliy fikrlash va muammolarni qonuniy yo'l bilan hal qilish ko'nikmasi shakllanadi.
2	Kasbiy loyihalar (Project-based learning)	O'smirda kichik muddatli, aniq natijaga yo'naltirilgan vazifa berish (masalan, jadvallarni ta'mirlash, kompyuter dasturini yaratish).	Mas'uliyat hissi, jamoada ishlash va yakuniy mahsulotdan g'ururlanish hissi uyg'onadi.
3	Ssenariy va treninglar	Rolli o'yinlar orqali turli kasb egalari (huquqshunos, shifokor, tadbirkor) rollarini ijro etish.	Empatiya (o'zini boshqalar o'rniga qo'yish) shakllanadi, muloqot madaniyati rivojlanadi.
4	Ekskursiyalar va Master-klasslar	Zamonaviy korxonalar, IT parklar va IIV tizimidagi muassasalarga bevosita tashrif buyurish.	Kasb haqida real va yorqin tasavvur paydo bo'ladi, "orzu" va maqsad shakllanadi.

Deviant xulq-atvorli (shakllanayotgan salbiy odatlari, huquqbuzarlikka moyilligi bor yoki ijtimoiy moslashishda qiynalayotgan) o'smirlarni ijtimoiy reabilitatsiya qilish va ularni sog'lom hayotga qaytarish murakkab, ko'p bosqichli jarayondir. Bu jarayonni faqatgina bir tashkilot yoki tarbiyachining kuchi bilan samarali amalga oshirib bo'lmaydi. Shu sababli, amaliyotda o'ta muhim rol o'ynaydigan **uch tomonlama hamkorlik zanjiri** shakllantiriladi:

Oila - Ta'lim muassasasi (Maktab/Kollej) - IIV Profilaktika inspektori

Ushbu uchlik ittifoqi shunchaki rasmiyatchilik emas, balki o'smir hayotini har tomonlama qamrab oluvchi yaxlit himoya va tuzatish tizimidir. Zanjirning har bir bo'g'ini o'ziga xos o'rin va vazifaga ega:

Oila o'smir shaxsiyatining shakllanish xonadonidir. Deviant xulq-atvorning ildizlari ko'pincha oiladagi nosog'lom muhit, e'tiborsizlik yoki ota-onaning pedagogik bilimiga ega emasligidan boshlanadi.

• **Vazifasi:** Reabilitatsiya jarayonida oila o'smiringa mehr berish, uning kundalik tartibini nazorat qilish va ta'lim muassasasi hamda inspektor tavsiyalarini uyda davom ettirish uchun mas'uldir. Oila o'zgarishni xohlamasa, tashqi ta'sirlar samara bermaydi.

O'smir kunining asosiy va faol qismini ta'lim muassasasida o'tkazadi. Bu yerda uning tengdoshlari bilan aloqasi, fanga va jamoat ishlariga munosabati yaqqol namoyon bo'ladi.

• **Vazifasi:** Maktab psixologlari, sinf rahbarlari va yoshlar yetakchilari o'smirdagi xulq-atvor o'zgarishlarini birinchilardan bo'lib payqashadi. Ta'lim muassasasi o'smirni to'g'ri yo'naltirish, uni turli foydali to'garaklarga jalb qilish, ilm va kasb-hunarga qiziqtirish orqali salbiy muhitdan uzoqlashtiradi. Shuningdek, oila bilan doimiy aloqa qilib, ota-onaga pedagogik ko'mak beradi.

Profilaktika inspektori zanjirning qonuniy va tartibga soluvchi kuchli bo'g'inidir. Uning aralashuvi o'smiringa jazo choralari qo'llash emas, balki uni jinoiy dunyo ta'siridan asrash va ogohlantirish xarakteriga ega bo'ladi.

• **Vazifasi:** Inspektor o'smirning ko'cha-ko'ydagi yurish-turishi, do'stlar davrasi va dars qoldirish holatlarini o'rganadi. Agar oilada muammo (masalan, ota-onaning ichkilikka berilishi yoki zo'ravonlik) bo'lsa, inspektor huquqiy choralar ko'radi. U maktab va oila bera olmaydigan qat'iy huquqiy intizomni ta'minlaydi.

Ushbu zanjirning kuchi uning "**ikki tomonlama va uzluksiz**" (axborot almashinuvi) ekanligidadir:

• **Maktab va Oila aloqasi:** Maktab o'smirning darsga kelmaganini yoki xulqidagi agressiyani zudlik bilan oilaga yetkazadi. Oila esa uyda yuz bergan inqirozlarni maktab psixologiga bildirib, birgalikda yechim izlaydi.

• **Maktab va Inspektor aloqasi:** Muammo maktab darajasida hal bo'lmay, o'smir mayda bezorilik yoki tartibbuzarliklarga o'tsa, profilaktika inspektori jalb etiladi va o'smir profilaktik hisobga olinib, u bilan individual ish boshlanadi.

• **Inspektor va Oila aloqasi:** Inspektor xonadonga tashrif buyurib, ota-onaning mas'uliyatini oshiradi, ularga huquqiy tushuntirishlar beradi va o'smirning darsdan tashqari vaqtini qanday o'tkazayotganini nazorat qiladi.

Agar ushbu zanjirdan birgina bo'g'in uzilsa (masalan, ota-ona loqayd bo'lsa yoki maktab muammoni yashirsa), reabilitatsiya tizimi inqirozga uchraydi. Faqatgina **Oila sevgisi va nazorati, Maktabning pedagogik va psixologik ko'magi** hamda **Inspektorning huquqiy intizomi** birlashgandagina deviant xulqli o'smir jamiyatning

sogʻlom va foydali a'zosiga aylanishi mumkin.

IIV profilaktika inspektori oʻsmir uchun faqat jazolovchi yoki nazorat qiluvchi organ vakili boʻlmasligi kerak. U pedagogik-psixologik bilimlarga ega boʻlgan subyekt sifatida namoyon boʻlishi lozim [6]. Oʻsmir bilan oʻtkaziladigan individual suhbatlarda qonun buzilishining oqibatlari bilan qoʻrqitish emas, balki uning kuchli tomonlarini topib, uni toʻgʻri yoʻnalishga burish asosiy vazifa hisoblanadi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

Oʻsmirlik davridagi deviant xulq-atvor — bu mutlaq hukm emas, balki shaxs shakllanishi jarayonidagi pedagogik va psixologik inqiroz belgisidir. Ushbu inqirozni yengib oʻtishning eng ishonchli koʻprigi — oʻsmir qalbida kelajakka boʻlgan ishonch va aniq kasbiy maqsadni shakllantirishdir.

Tadqiqot natijalari va tahlillarga tayanib, quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari suramiz:

1. **Individual yondashuv tizimini joriy etish:** Profilaktik hisobda turgan har bir deviant oʻsmir uchun maxsus "Kasbiy qiziqishlar xaritasi"ni ishlab chiqish va ularni qobiliyatiga koʻra toʻgaraklarga bepul jalb etish.

2. **Mentorlik (Ustoz-shogird) anʻanasini yoʻlga qoʻyish:** Korxonalar va tashkilotlarning yetakchi mutaxassislarini, IIV faxriylarini deviant oʻsmirlarga ustoz sifatida birlashtirish orqali ularda ijobiy hayotiy namuna (*role model*) yaratish.

3. **Psixologik xizmatni kuchaytirish:** Maktab va kollejlarda faqat nazariy tavsiyalar bilan cheklanmay, oʻsmirlarni amaliy tadbirkorlik, hunarmandchilik va raqamli texnologiyalar kasblariga yoʻnaltiruvchi maxsus motivatsion treninglar tarmogʻini kengaytirish.

4. **IIV organlari salohiyatidan foydalanish:** Voyaga yetmaganlar bilan ishlovchi profilaktika inspektorlarining pedagogik va psixologik malakasini muntazam oshirib borish, ularni profilaktik ishlarda jazo choralardan koʻra kooperativ va rehabilitatsion metodlardan koʻproq foydalanishga yoʻnaltirish.

Xulosa qilib aytganda, deviant xulq-atvorli oʻsmirlarda kasb tanlash motivatsiyasini shakllantirish ularni jinoyatchilik koʻchasidan asrab qolish, jamiyat uchun foydali, komil insonlar qilib tarbiyalashning eng samarali va insonparvarlik tamoyillariga asoslangan yoʻlidir.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Gʻoziyev E.Gʻ. Ontogenez psixologiyasi. – T.: Noshir, 2010. – B. 145-148.
2. Oʻzbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati toʻgʻrisida"gi Qonuni. – T., 2016.
3. Raxmatullayeva Z.M. Deviant xulq-atvor psixologiyasi va pedagogik korreksiya. – T., 2018. – B. 76.

4. Klimov E.A. Psixologiya professionalnogo samoopredeleniya. – M.: Akademiya, 2010. – S. 92.
5. IIV Akademiyasi darsliklari va ilmiy maqolalar to‘plami. – T., 2022-2025.
6. Voyaga yetmaganlar o‘rtasida huquqbuzarliklar profilaktikasi metodikasi / O‘quv qo‘llanma. – T.: IIV Akademiyasi, 2023.